

A doktori iskolákban megvédett névtani témájú disszertációk 2021-ben

E. NAGY KATALIN, *Helynév-szociológiai vizsgálatok Hajdú-Bihar megyében**

Debreceni Egyetem, Magyar nyelvtudomány. Debrecen, 2020. 204 lap

Témavezető: HOFFMANN ISTVÁN, Opponensek: BAUKO JÁNOS, GYÖRFFY ERZSÉBET

Védés: 2021. február 12.

1. A disszertáció témája, célkitűzése. A helynevek használatával s ezen keresztül kulturális és társadalmi jelentésével foglalkozó helynév-szociológiai vizsgálatok csak a legutóbbi időkben kerültek a hazai névtani kutatások előterébe. A helynevek ismeretének és használatának kérdései azonban már mintegy fél évszázada foglalkoztatják az onomasztika művelőit. Az 1960-as évektől kezdődően számos előremutató gondolat született a témakörben, a bennük rejlő eredményeket viszont – leginkább az azonos terminológiai és módszertani háttér hiányából fakadóan – alapvetően az összefogottság hiánya, a töredezettség jellemezte. E vizsgálatoknak közös jellemzője ugyanakkor, hogy noha deklaráltan nem jelölték ki kutatási keretüket, névelméleti háttérük leginkább a funkcionális nyelv szemléletben keresendő. A helynév-szociológiai vizsgálatok empirikus adatigénye magyarázza azt a körülményt, hogy e kutatások kétségkívül a múlt század második harmadától fellendülő hagyományos helynévgyűjtő munkákban gyökereznek. Megállapítható, hogy ez a fél évszázados kölcsönhatás mindkét részdiszciplínára ösztönzően hatott.

Értekezésem legfőbb célja az volt, hogy gyarapodjon az empirikus helynév-szociológiai felmérések sora. E munkák elsősorban az induktív általánosítás elvét alkalmazzák, s a tudomány szak fejlődését megítélésem szerint a mai körülmények között az szolgálhatja leginkább, ha számos, egymásra is vonatkoztatható, egymással összevethető, szisztematikusan felépülő helynév-szociológiai feldolgozás lát napvilágot. Az egyes szakmunkák kutatási eredményeinek egymásra vetítése nem csupán a még napjainkban is formálódó terminológiai és módszertani keretrendszer megszilárdulásához járulhat jelentős mértékben hozzá, hanem az összevetés révén az elméleti általánosítás céljából tett megállapítások finomítására, árnyalására is sor kerülhet. Úgy vélem tehát, hogy a mai helynév-szociológiai kutatások – az adatgyűjtés- és feldolgozás újfajta módszereinek kidolgozásával, továbbá a helynév-szociológia teljes fogalmi hálójának és kutatási keretének létrehozásával – közösen, egymással mintegy dialógusba lépve jelölhetik ki a kutatási terület főbb sarokpontjait.

Dolgozatomban a fent említett célokhoz igazodva négy Hajdú-Bihar megyei település, Szentpéterszeg, Bakonszeg, Pród és Bodaszőlő helyneveinek névszociológiai analizisét végeztem el, az elmúlt szűk évtizedben csaknem 300 fő helynévismeretét felmérve.

* Megjelenés: E. NAGY KATALIN, *Empíria és teória a helynév-szociológiában*. A Magyar Névtan Intézet Kiadványai 53. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2021. 199 lap + mellékletek.

2. A disszertáció felépítése. Az értekezés két nagyobb egységből áll. Az első részben a dolgozat elméleti-módszertani megalapozását végeztem el. A helynév-szociológia fogalmi rendszerének vázlatos áttekintését követően kitértem a kutatási terület egyes terminológiai kérdéseire, főbb kutatási irányaira, és saját munkámat is igyekeztem elhelyezni a tudományos diskurzusban. A kutatási keretül szolgáló funkcionális nyelvelmélet rövid jellemzését követően azokat az alapelveket vettem sorra, amelyek a helynév-szociológiai vizsgálatokat alapjaiban meghatározzák, és amelyekhez tudományos kutatómunkám során én magam is igazodtam.

A kötet gerincét alkotó második fejezetben négy Hajdú-Bihar megyei településen, Szentpéterszegen, Bakonszegen, Pródon és Bodaszőlön végzett vizsgálataimról szólok. Mindezek alapjául az a szinkrón helynévanyag szolgált, amelyet 2011–2016 között hagyományos módszerű helynévgyűjtések során állítottam egybe.

A dolgozat összegző fejezetében megállapításaimat a négy településen végzett felmérések analízisének értékelése révén igyekeztem általánosabb szintre emelni. Helynév-szociológiai célú munkám során 2013–2019 között 287 fő helynévismeretét mértem fel: a disszertációban tett megállapítások tehát viszonylag jelentős számú személy helynévismeretének empirikus vizsgálatán alapulnak.

3. A választott módszerek és szempontok. A négy település névszociológiai analízisét részint azonos, részint különböző szempontok szerint, az egyes települések társadalmi helyzetében és ebből adódóan a helynévállományában rejlő egyedi vizsgálati lehetőségekhez igazodva végeztem el.

Mínthogy a nyelven kívüli szempontok közül az életkor az, amely a legerősebben korrelál a helynévismerettel, a két tényező összefüggését valamennyi település névanyagára vonatkozóan bemutattam. Az eredmények összevethetősége végett – a közelmúltban megjelent munkák eljárásához igazodva – az elemzéseket 20 évenként elkülönített generációs csoportokra vonatkozóan adom közre. Nyelvi-névrendszertani oldalról közelítve ugyancsak több esetben érintem a helynévrendszerek és a helynévismeret, továbbá a foglalkozás és a helynévismeret összefüggéseit, és névközösség-vizsgálatokat is több településre vonatkozóan végzek.

Az analízis további szempontjait az egyes névhasználói csoportok által kínált különböző helynév-szociológiai aspektusok szerint jelöltem ki: Pródon követéses vizsgálatot végeztem, a bakonszegi felmérés során a gyermekek helynévhasználati mechanizmusait vizsgáltam; a nem és a helynévismeret összefüggéseit Szentpéterszegen, az etnikai hovatartozás névismeretre gyakorolt hatását pedig Bodaszőlön mértem fel.

4. A kutatás eredményei. Az alábbiakban a helynévismeret mértékét befolyásoló, nyelven kívüli változókra térek ki részletesebben. E változók közül az életkor, a nem, a foglalkozás és az etnikai hovatartozás a bizonyos mértékű helynévismerettel jellemezhető egyénre, a névközösség a helyneveket használó közösségre, míg a településtörténet a helynévhasználat terepül szolgáló téri környezetre vonatkozik.

4.1. Helynévismeret és életkor. Az analízisek eredményei szerint korcsoportonként előrehaladva a névismereti átlagok minden településen növekednek. A 20 év alattiak súlyozott névismereti átlaga 27%, azaz ez a réteg átlagosan a települése névanyagának a bő negyedét ismeri. A 21–40 év közötti korosztály átlagosan ennek csaknem a dupláját, a nevek 49%-át, vagyis saját településük minden második helynevét ismeri. Egy középkorú (41–60 éves) nyelvhasználó névismerete átlagosan 60%-os, egy 60 év feletti pedig 75%-os mértékű.

Eredményeim valamennyi, a témában született felmérés mérőszámaival összhangban vannak, azonban a dolgozat egyik alfejezetében közreadott követéses vizsgálat eredményei fényében az eddigi megfigyelések és a rájuk alapozott következtetések valamelyest árnyaltabbá váltak.

Az eddigi statikus mérések eredményei azt sejtetik, hogy a névtanulás az egyének egész életére kiterjed, és az egyének helynévkincsének a folyamatos bővülése idős korban éri el a maximumát. A dolgozatban közreadott panelvizsgálat eredménye azonban arra mutatott rá, hogy a gyerekek, illetve a fiatalok helynév-elsajátítása egy idő után jelentősen lassul, sőt lényegében véve a második korcsoportban le is zárul. A követéses vizsgálat azt az összefüggést is feltárta továbbá, hogy a minden adatközlő által ismert nevek aránya korcsoportonként növekvő tendenciát mutat, azonban az első és a második korcsoport értékei közötti akár csaknem ötszörös eltérések mellett a harmadik és a negyedik nemzedéki csoport értékei alig térnek el egymástól. Ez az áttekintés is azt mutatja, hogy a 40 év felettiek esetében már nem számolhatunk ugrásszerű névbővüléssel, vagyis a fenti megállapításunk érvényessége tovább erősödik.

4.2. Helynévismeret és nem. Az az általánosan elterjedt vélemény, amely szerint a férfiak jóval több helynevet ismernek, mint a nők, a hagyományos helynévgyűjtések tapasztalataiban és ezek alapján megfogalmazott, a névgyűjtésekre vonatkozó módszertani leírásokban gyökerezik. A legkorábban napvilágot látott helynévgyűjtési útmutatók még egyoldalúan az idős, paraszti réteghez tartozó férfi adatközlők megkeresését javasolták a gyűjtőknek, később azonban kibővült a megkérdezettek köre. Minthogy a helynévismereti vizsgálatok révén e régóta hagyományozódó vélekedés felülvizsgálatára is lehetőség nyílt, dolgozatomban e kérdéskört is feltétlenül érinteni kívántam: kutatásom során én magam azt tapasztaltam, hogy a két nem helynévismeretében nincs szignifikáns eltérés. A szentpéterszegi nő adatközlők például átlagosan a teljes névkincs 48%-át, a férfiak pedig az 58%-át ismerik, ami azt jelenti, hogy a férfiak által ismert neveknek a háromnegyed részét a nők is ismerik.

Ez utóbbi esettanulmány azt is feltárta továbbá, hogy a férfiak valamivel erősebb mértékű névismerete a társadalmi nemük következménye, azaz társadalmi helyzetükből következik. Ha azoknak a településeknek az adatait is bevonjuk a vizsgálatokba, ahol ez az aspektus speciálisan nem állt ugyan a középpontban, de értelemszerűen férfi és női adatközlőkkel is dolgoztam, akkor a következő tanulságokat fogalmazhatjuk meg. A Szentpéterszegen tapasztaltakhoz hasonló arányokat látunk a pródi felmérésben, Bakonszegen és Bodaszőlőn azonban még kiegyenlítettebb az arány, sőt az utóbbi helyen a nők névismereti átlaga valamivel meg is haladja a férfiakét. A fentieket összegezve azt állapíthatjuk meg tehát, hogy a férfiak átlagosan valóban több helynevet ismernek, azonban a két nem névismerete között nincs olyan nagyfokú eltérés, mint ahogyan azt korábban feltételezték.

4.3. Helynévismeret és foglalkozás. E két tényező összefüggését mind hazai, mind nemzetközi szinten már jó ideje vizsgálják a névkutatók. A foglalkozás névismeretre gyakorolt hatását a múlt századbeli hagyományos helynévgyűjtések módszertani leírásai ragyogóan példázák: az adatközlők megválasztásának szempontjai között a foglalkozás a legkorábbi időktől jelen van. Már-már axiómaként tarthatjuk számon azt a megállapítást, hogy a kistelepülések határával aktív kapcsolatban lévő, például földműves, mezőőr, gátőr foglalkozású egyének helynévismerete jóval magasabb szintű, mint a külterületre csak alkalmanként járóké. E gondolat érvényességét a legújabb empirikus kutatások eredményei is alátámasztják.

A két tényező közvetlen összefüggését az általam végzett analízisek mindegyike felszínre hozta, ezek közül azonban e helyütt csupán a két legjellemzőbb jelenséget emelem ki. Sajátos példa lehet a pródi vizsgálat egyik adatközlője: a vízügyes dolgozó az interjú során az általa ismert helynevek előhívásakor rendre a foglalkozásához kapcsolódó objektumok neveit, a vízneveket használta viszonyítási pontként. Ugyancsak jól példázza a foglalkozás névismeretre gyakorolt hatását a szentpéterszegi esettanulmány: a férfiak foglalkozásukból adódóan valamivel kiterjedtebb helynévismeretre tehetek szert a nőknél. A névismeret mértékét tehát az adatközlők életvitele, foglalkozása – vagyis végső soron a társadalmi neme – határozta meg. A foglalkozás mint az egyének névismeretére ható kritérium semmiképpen sem önmagában vizsgálандó tehát: a bel- és külterületen töltött idő, a nem, az etnikai hovatartozás mind-mind olyan szempontok, amelyek szoros összefüggést mutatnak ezzel a tényezővel.

4.4. Helynévismeret és etnikai hovatartozás. Az etnikai hovatartozás és a névismeret összefüggéseit a bodaszőlői helynévkincs elemeinek névismereti vizsgálata révén igyekeztem feltárni. A felmérés eredménye szerint a magyarok a bodaszőlői helynévanyag 44%-át, a cigányok pedig a 37%-át ismerik átlagosan. Az egyes etnikai korcsoportok névtudása terén érdekes megfigyelést tehetünk: a magyar és a cigány gyerekeknek a helynévanyag azonos hányadáról, egyaránt a harmadáról van tudásuk. A további korcsoportokban azonban a magyarok jobb névismerettel jellemezhetők a cigány közösség tagjaihoz képest: a két csoport névismeretében mérhető eltérés mértéke 10–12 százalékpontos.

A magyar és cigány közösség helynévismeretének összevetésekor azt tapasztaltam, hogy a cigányság valamivel alacsonyabb mértékű helynévismeretét nem pusztán a területi-etnikai elkülönülés, a némileg eltérő élettér okozza, s az eltérő életforma is csak részben ad magyarázatot a jelenségre. A bodaszőlői közösség egy része mindössze 10–15 éve él a faluban, s ez egyértelműen kihat a helynévismeretükre is. Abban a korcsoportban például, amelynek minden tagja tősgyökeres lakos (20 év alattiak), a két etnikumhoz tartozó nyelvhasználók helynévismereti szintje tulajdonképpen azonos, a további nemzedéki csoportokban ugyanakkor a cigányság névismerete a magyarokénál alacsonyabb értékeket mutat. Mindez nem független attól, hogy a bodaszőlői cigány közösség felnőtt tagjainak mindegyike betelepült lakos, míg a magyarság körében jóval alacsonyabb a betelepültek aránya. Kutatásom eredményei szerint a nem tősgyökeres magyar nyelvhasználók névismerete lényegesen nem tér el a cigányságnál megfigyelt értékektől: a betelepült lakosok névismerete tehát végső soron — etnikai hovatartozástól függetlenül — a településen töltött időnek, s ezzel összefüggésben a külterülettel való kapcsolatnak a függvénye.

4.5. Névközösségek. Doktori értekezésemben a névközösség fogalmát is vizsgáltam, melynek mibenlétét a kutatók kezdetben elméleti alapállásból, a legutóbbi időkben pedig empirikus vizsgálatok eredményeiből kiindulva igyekeztek megragadni. Minthogy azonban a névközösség fogalmát ez idáig nem sikerült maradéktalanul tisztázni, munkámban két konkrét névközösség-vizsgálat révén én magam is hozzá kívántam járulni a fogalom jellemzőinek a tisztázásához.

Szentpéterszegen két, területi-társadalmi alapú mikroközösségnek, a helybeliek által kóróvárosiaknak és bőrkabátosoknak nevezett két csoportnak a névismeretét vizsgáltam, Bakonszegen pedig egy genetikai alapú közösségnek, egy háromgenerációs családnak a névismeretét elemeztem. Az első vizsgálat eredményei szerint a kóróvárosiak által egyöntetűen

ismert névcsoporthoz valamennyi eleme külterületi objektumot jelöl, a bőrkabátosoknak viszont számos belterületi helynévről is van közös tudásuk. Az eltérés oka a mikroközösségek társadalmi hátterében keresendő: a bőrkabátosok generációk óta a saját földjeiket művelték, illetve műveltették, s ebből adódóan a határral, a földekkel való kapcsolatuk is alapvetően a saját földjeikre korlátozódott. Ezzel szemben a kóróvárosiak, akik jellemzően bérmunkákat végeztek, nem csupán egy-két, általuk birtokolt földet műveltek, hanem éppen ellenkezőleg: a határ bármely részére eső, a kisbirtokosok tulajdonában lévő föld művelését végezhatték. A Kóróvárosban generációkon át terjedhetett tehát a gazdag szántóföldnév-állomány, míg a bőrkabátosok körében leginkább csak a földdel foglalkozásukból adódóan kapcsolatban lévők tehettek szert széles névismeretre. A genetikai alapú névközösség-vizsgálat eredményei is tanulságosak: a bakonszegi ötagú család közösen birtokolt helynévkincs a falu szinkrón névanyagának igen jelentős részére, 36%-ára kiterjed. Megfigyelhető továbbá, hogy a közösen birtokolt névanyag számos elemének jelöltje a település nyugati határában, a család lakóhelyének közelében fekszik.

4.6. Helynévismeret és településtörténet. A négy falu névismereti átlagait összehasonlítva azt tapasztaltam, hogy a nagy történelmi múltú, az Árpád-kortól lakott, prototipikusnak tekinthető falvakban, Bakonszegen és Szentpéterszegen a nyelvhasználók a településük névkincsének átlagosan legalább a felét ismerik. A felmérések ezzel szemben a csupán néhány évtizedes, illetve két évszázados múltú, nem hagyományos faluként létrejött Pródon (amely valójában tanyaközpontként alakult) és Bodaszőlőn (amely egykori kertségből népesedett be) valamivel gyengébb fokú névismereti átlagokat tártak fel. A két szélső pólus közötti eltérés azt mutatja, hogy a helynévismeret a település múltjával, hagyományaival, a lakosság kontinuitás voltával is korrelál: az évszázadok óta, folytonosan lakott településeken élők feltehetően jobban ismerik az őket körülvevő helyneveket, mint a rövid múltú településeken élő lakosok.

E. NAGY KATALIN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1973-8844>

Debreceni Egyetem

Bölcsészettudományi Kar

MÁTISNÉ PÁJI GRÉTA, Írói névadás Kosztolányi Dezső prózájában. Az életmű legfontosabb személynevei és a *Sárszeg* helynév

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar nyelvtudomány. Budapest, 2020. 193 lap
DOI: 10.15476/ELTE.2020.162

Témavezető: SLÍZ MARIANN. Opponensek: KOROMPAY KLÁRA, TAKÁCS JUDIT

Védés: 2021. március 5.

1. A disszertáció témája, céljai, módszertani háttere. Kutatásomban Kosztolányi Dezső szépprózai műveiben előforduló személynevekkel és az életmű több darabjában felbukkanó *Sárszeg* helynévvel foglalkoztam. A disszertáció célkitűzései között szerepelt egy interdiszciplináris jellegű megközelítésmód bemutatása és a vizsgált anyaghoz való többszempontú viszonyulás. A névkategóriák meghatározása helyett sokkal inkább az írói